

О. Б. Шляхов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**НАРОД VERSUS ВЛАДА: ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЧИНИ ТА ПРОЯВИ
РОЗКОЛУ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Висвітлено причини та прояви розколу в українському соціумі, що стало результатом незавершеності й половинчатості реформ у Російській імперії другої половини ХІХ ст.

Ключові слова: українські губернії, реформи, суспільство, царизм, робітничий клас.

Освещены причины и проявления раскола в украинском обществе, что стало результатом незавершенности и половинчатости реформ в Российской империи во второй половине ХІХ в.

Ключевые слова: украинские губернии, реформы, общество, царизм, рабочий класс.

У сучасній історичній літературі, присвяченій розвитку українських земель у складі Російської імперії у пореформену добу, часто можна зустріти згадку про тогочасну модернізацію та капіталістичну трансформацію суспільства. Про це йдеться в студіях як відомих вітчизняних науковців (О. П. Реєнт, Ф. Г. Турченко, В. М. Шевченко), так і закордонних дослідників (Б. М. Миронов, А. Каппелер, Л. Фрізен та ін.) [11; 14; 24; 30–32]. Утім слід детальніше зупинитися на цих питаннях, докладніше розглянути, які процеси відбувалися в цей доленосний період української історії, чим вони були обумовлені та які наслідки мали для українського суспільства. Правильні й неупереджені відповіді на них вкрай важливі. Адже тільки відтворивши реальну та багатогранну картину тогочасного минулого, можна зрозуміти, що стало причиною небувалого загострення соціального протистояння в країні на початку ХХ ст. і призвело до кількох революційних вибухів і громадянської війни. Тож перш за все необхідно проаналізувати той шлях, який Україна, перебуваючи у складі царської Росії, пройшла в ХІХ ст. Його можна назвати переходом від традиційного, аграрного до нового, індустріального суспільства. Потрібно наголосити, що процеси, пов'язані із зародженням капіталістичного виробництва, промисловими революціями та підприємництвом, утвердженням принципів раціоналізму й утилітаризму, вперше мали місце у Великій Британії, Нідерландах, Франції. Саме це зрештою і зробило Західну Європу джерелом модернізаційних перетворень у світі. Російська ж імперія, яка перебувала на периферії цих трансформацій, активно прагнула наздогнати Захід у соціально-економічній та політичній сферах. Відповідно призначенням розпочатою реформою 19 лютого 1861 р. мобілізаційного проекту було пристосування існуючої влади до викликів епохи, здійснення перетворень, які б дозволили осучаснити різні царини життя суспільства, господарчі та соціально-політичні структури країни. Однак сам процес асиміляції західних інновацій у царській Росії набув вкрай суперечливого і неоднозначного характеру. Адже запровадження імперської модернізації передбачало не повноцінну трансформацію суспільства, а переважно зміни всередині тих сфер,

які так або інакше були пов'язані з вирішенням питань нарощування військової могутності, досягненням конкурентоспроможності лише окремих елементів існуючої цивілізаційної системи. При цьому влада не вважала за потрібне переймати такі основні риси європейської цивілізації, як ідеї громадянського суспільства та правопорядку, схильність до суспільних компромісів і консенсусу між різними соціальними групами, зрештою її політичну культуру. Невипадково граф Дмитро Мілютін у своїх спогадах зазначав, що «всі перетворення «доби великих реформ», за виключенням скасування кріпацтва, здійснювалися з недовірою щодо їх користі, з прийняттям заходів, які не рідко суперечили їхній сутності» (тут і далі переклад наш. – *О.Ш.*) [10, с. 226].

Таким чином, влада зовсім не збиралася кардинально оновлюватися. Це чудово розуміли представники консервативних кіл імперії. Один із них відверто наголошував, що ліберально налаштовані діячі в реформах 60–70-х рр. XIX ст. сприйняли «зовнішню форму за сутність речей» [29, с. 263]. Як і раніше, тут домінувала упередженість щодо самодіяльності нижчих верств населення. Зокрема, обер-прокурор св. Синоду Костянтин Победоносцев писав, що «однією з найбільш брехливих політичних засад є начало народовладдя», що «демократія запроваджує безлад та насилля в суспільстві, разом із початками безвір'я та матеріалізму» [22, с. 71].

Відповідно серед усіх нагальних проблем демократизації політичної системи країни вища влада погоджувалася тільки на запровадження обмеженого місцевого самоврядування у вигляді земств та міських дум. Головним пріоритетом тут і надалі залишалося збереження недоторканності самодержавства. У цьому контексті й земську реформу здебільшого розглядали як певну альтернативу прийняття конституції. Так, міністр внутрішніх справ П.А. Валуйєв, згадуючи розмову з імператрицею Марією Олександрівною, зазначав у своєму щоденнику: «З того, що вона сказала мені про земські установи, видно, що вона, як і багато хто, переважно бачить у них засіб відкупитися від «конституції» [8, с. 190]. Адже остання, на думку влади, була б для Російської держави вкрай небезпечним «стороннім предметом», несумісним із традиціями та історичними особливостями розвитку імперії, наявність якого призвело до руйнування всієї системи державного ладу.

Водночас уже в другій половині 1860-х рр. прагнення окремих урядовців до подальшої лібералізації режиму викликало побоювання влади та консервативної частини суспільства втратити стабільність в імперії, позбутися її своєрідного устрою. У свою чергу це обумовило поширення критичних настроїв щодо проведених Олександром II перетворень. Зокрема, великий землевласник Харківської губернії князь А. Д. Голіцин стверджував: «Реформи порушили мирне та спокійне життя в державі... Не можна було покладати на темний та політично зовсім не підготовлений народ на другому десятку років після його звільнення від кріпосної залежності ті широкі демократичні реформи, які скинули йому на плечі в усіх областях його життя» [4, с. 10–11].

Із початком царювання імператора Олександра III негативне ставлення до ліберальних перетворень ще більш посилювалося. У цей час у російському суспільстві засуджували майже всі перетворення доби великих реформ.

Здійснення останніх було визнано глибокою політичною помилкою, результатом «поспішної довірливості монарха та підступних навіювань зловмисних людей, які прагнули... розхитати та підірвати устрій громадського та державного життя, що здавна та міцно склався» [10, с. 227]. Певним проявом таких оцінок і поглядів став той факт, що в 1886 р., коли минало 25 років із часу скасування кріпацтва, влада заборонила відзначати цю дату. Як згадував у своїх мемуарах генерал М.А.Єпанчин, «природно було очікувати, що Росія належним чином вшанує цю річницю, але за декілька місяців до строку надійшло Височайше повеління не вшановувати цей день... Це розпорядження підкреслювало негативний погляд на перетворення Царя Визволителя» [7, с. 193].

Таким чином, царська влада взяла курс на своєрідну консервативну стабілізацію, а реформи другої половини XIX ст. так і залишилися непослідовними та половинчатими. Проте політика Олександра III у довготривалому стратегічному плані стабільності імперії не принесла. Навпаки, модернізаційний проект, який тоді реалізовували в Російській імперії, прагнення наздогнати Захід, не змінюючи при цьому цивілізаційну ідентичність, не відмовляючись від самодержавства, – усе це призводило до різновекторного напрямку руху системи, яка вже не могла ефективно працювати в жодному з них. У свою чергу це спричинило розбалансування влади, появу численних перекосів та кризових ситуацій у подальшому соціально-економічному й політичному розвитку країни. Зокрема, будівництво капіталізму азійськими методами, здійснюване в царській Росії, бурхливе економічне зростання без функціонування відповідних політичних інститутів і демократичних механізмів, які б допомагали узгоджувати протилежні інтереси різних класів та соціальних груп, призвели до пролетаризації та люмпенізації величезних мас населення. Відповідно пореформене українське місто наповнили сільські мігранти – величезна маса людей, неадаптованих до умов, норм і цінностей міського життя. Це спричинило різке зростання в урбанізованих центрах кількості маргінальних елементів. Адже багато вихідців із села так і не змогли знайти в місті роботу, а відповідно й очікуваного заробітку та постійного житла. Тож вони перетворювалися на декласовані люмпенські елементи – волоцюг, жебраків, повій та ін. Їх було десятки тисяч. За повідомленням кореспондента газети «Заря», у 1885 р. у Києві «у перший день нового року маса обірваного люду шаталася по домам, зупиняла перехожих на дорозі, випрошуючи милостиню». Це був «переважно народ здоровий, молодий здатний до праці», – наголошувало видання [25, с. 23]. У 1891р. одеський градоначальник звертав увагу міського голови Г. Г. Маразлі на те, що «усі приюти, богадільні та інші благодійні заклади переповнені, в місті розвивається жебрацтво...» [25, с. 245]. У свою чергу Катеринославський губернатор В. К. Шліппе в 1892 р. зазначав у своєму звіті імператорові: «З кожним роком збільшується натовп бездомного, бродячого елемента, що стікається тисячами з різних кутків Росії в гірничозаводський округ, та схильного завжди виявити злу волю безвідповідально та огульно» [25, с. 285]. Отже, серед тих, хто так і не знайшов «місце під сонцем» зростало відчуття невдоволення, прагнення помститися панівним класам, усьому тогочасному суспільству.

Зрештою можна вважати, що незавершеність тогочасних трансформацій згодом і призвела до появи фактора роз'єднаності влади та широких кіл населення, їх протиставлення, коли у свідомості людей усе більше затверджувалася дихотомія «ми» та «вони». Наявність цієї своєрідної прірви відчувало чимало сучасників. Так, Дмитро Мілютін у своїх спогадах звертав увагу на те, що перетворення доби Олександра II, «не досягаючи своєї цілі або зустрічаючи на шляху до неї не потрібні перешкоди, не могли задовольнити суспільство, і в ньому почало розвиватися глухе невдоволення» [10, с. 226]. Про це ж згодом на початку ХХ ст. у своєму щоденнику писав і французький посол у Росії Моріс Палеолог, який констатував наявність «глибокої прірви, яка відділяла вищі класи російського суспільства від мас» [21, с. 63]. До того ж суворі репресивні заходи, ужиті владою наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. (закони про посилену та надзвичайну охорону) часто мали зворотний ефект, лише радикалізуючи суспільство та збільшуючи кількість невдоволених, штовхаючи їх до лав опозиції. Таким чином, у світосприйнятті народних мас країни все більше починав закріплюватися образ ворога – представників влади або вищих верств населення, що зрештою і визначало характерне для них прагнення соціального реваншу. Утім невдоволені існуючим станом речей у країні були не лише представники нижчих прошарків суспільства, а й ліберали. Як приклад – телеграма чернігівських губернських земських зборів, відправлена на ім'я царя в грудні 1904 р., у якій було зазначено, що «бюрократична система управління, яка створила повну роз'єднаність верховної влади з населенням, ревно усуваючи будь-яку участь суспільства в управлінні і охороняючи повну відособленість та безвідповідальність дій, довела країну до вкрай важкого стану... Таке становище породжує численні лиха для населення в усіх проявах приватного та громадського життя і викликає загальне невдоволення» [1, с. 320]. Але влада ігнорувала подібні попередження¹, не усвідомлюючи, що подальша доля країни залежала не лише від неї, а й від ступеня її взаємодії з громадськими організаціями, які поступово набували все більшої суспільної ваги.

Усе це незабаром у край негативно вплинуло на громадсько-політичне життя імперії. За слушним висловлюванням американського дослідника Річарда Пайпса, у Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. панувала «атмосфера загальної і глибокої ненависті» [20, с. 219]. Одним зі складників цієї величезної соціальної напруги були неврегульовані відносини між працею і капіталом, а отже, і надзвичайна активізація робітничого руху в імперії, у тому числі в українських землях. Дійсно, важке економічне становище, абсолютна безправність не могли не позначатися на поглядах пролетаріату України, його ставленні до роботодавців та влади, стереотипах поведінки.

¹ Досить характерною в цьому випадку була реакція Миколи II, який зазначав: «Находжу вчинок голови чернігівських губернських земських зборів дерзким та безтактним. Займатися питаннями державного управління не справа земських зборів». А цариця-мати з приводу заяви чернігівського земства була ще більш відвертою та різкою. «Вони написали моєму синові жажливі речі, це просто свині», – наголошувала імператриця Марія Федорівна у приватній розмові [1, с. 321, 325].

Зокрема, слід згадати, що під впливом процесів соціальної мобілізації у свідомості пролетаріату України все більше утверджувалася ідея про самоцінність особи, посилювалося відчуття самоповаги, власної гідності. На цей факт на початку ХХ ст. неодноразово звертали увагу представники владних структур імперії, роботодавці. Так, у доповіді в Міністерство торгівлі та промисловості (МТіПр) зазначено, що «відчуття власної гідності та гонору розвинулося (у робітників. – *О. Ш.*) до незвичайної чутливості, яке не дозволяє їм вже миритися з образами» [26, оп. 6, д. 192, л. 5]. Найгостріше робітництво відчувало свавілля з боку керівництва підприємств, директорів, управителів. «Адміністрація бачить у своєму підлеглому не людину, а річ, раба, худобу, над якою вона може безперешкодно знущатися», – з обуренням писали робітники [15, 1 авг.]. Певну роль відігравав і той факт, що робітники Російської імперії у пореформений час уже могли порівнювати своє становище зі становищем пролетаріату країн Заходу. Наприклад, губернатор Катеринославщини кінця ХІХ ст. В. К. Шліппе вважав, що певний поштовх до заворушень у робітничому середовищі давали «газетні повідомлення про страйки робітників у Західній Європі зі сприятливими для останніх результатами у вигляді скорочення робочого часу та збільшення заробітної плати» [23, с. 154]. У свою чергу одеські пролетарі в розмові з кореспондентом місцевого видання на початку ХХ ст. нарікали, що в країнах Західної Європи ставляться до робітників «як до людей. А в нас далеко не так» [17, 11 юня]. Тож кількість скарг працівників на «погане поводження» з ними постійно зростала: у 1911 р. подібних претензій було 8564, у 1912 р. – 12595, у 1913р. – 20873 [9, с. 108].

На формування тогочасних поглядів робітництва України суттєво впливали і факти вкрай негативного ставлення влади до спроб об'єднання робітників та їх спільних дій, а в особливості до страйків, навіть якщо останні й проводили виключно заради покращення матеріального становища пролетаріату. «Таким шляхом суто економічним стосункам робітників і наймодавців прищеплювався політичний елемент, а у робітників почало зароджуватися переконання, що влада є ворогом робітників, підтримує капіталістів та протидії прагненню робітників покращити своє становище», – відзначено в доповідній записці МТіПр на початку ХХ ст. [19, с. 10].

Крім об'єктивних факторів радикалізації настроїв пролетаріату вагому роль відігравав і суб'єктивний фактор в особі революційних організацій – неонародників та соціал-демократів. Останні вже з кінця ХІХ ст. вели активну агітацію у пролетарському середовищі українських губерній Російської імперії, закликаючи до повалення існуючого ладу. Причому відповідна пропагандистська література рясніла закликами до відверто силових, насильницьких дій щодо представників вищих верств населення, царських урядовців і військових. Так, у листівці Катеринославського комітету більшовиків у 1905 р. ішлося: «Смерть вам, грабіжники, гасителі світла, кати-насильники!... Година розплати настає! Свобода близька, вона сп'яняє...» [5, с. 110–111]. Південноросійська група анархістів, яка діяла в Одесі, у 1906 р. у своїй прокламації «До моряків і до усіх робітників!» наголошувала, що «під час усілякого страйку, під час усілякої битви з капіталом робітники повинні вдаватися до усіх засобів боротьби», а отже, «вбивати

капітанів... , нищити ворогів та їх майно» [2, с. 19]. Подібні заклики лунали і з боку есерівських осередків, які діяли в українських губерніях. І така агітація давала свої результати. Як зазначав на початку ХХ ст. катеринославський губернатор Ф.Е.Келлер, «спочатку пропаганда ця, що виникла на ґрунті так званого робітничого питання, торкалася виключно інтересів робітничого класу: підвищення заробітної плати та скорочення робочого дня. Потім вона почала торкатися... понять щодо протилежності інтересів капіталу і праці та необхідності добиватися політичної свободи та реорганізації державного ладу Росії, адже за існуючого становища, коли капіталісти, що гноблять і експлуатують робітників, зустрічають повну підтримку з боку Уряду та його чиновників» [27]. У свою чергу в «Особливому журналі» Ради Міністрів Російської імперії в 1906 р. було зазначено, що радикальна преса «не зупиняється ані перед чим за для руйнування усього, що служить опорою державі і суспільству, і завідомою брехнею, наклепом та відкритим закликом до кровавої розправи, – з кожним днем все більш і більш захоплює... темну масу народу, який вірить друкованому слову, як одкровенню» [18, с. 72]. Тож не дивно, що серед багатьох робітників України тоді домінувало чорно-біле бачення світу, впевненість, що всі болючі питання політичного та соціально-економічного характеру можна вирішити простими методами і надзвичайно швидко. Згадаємо і нетерпимість до інших поглядів, яка часто мала місце в робітничому середовищі, максималізм і радикалізм вимог учасників революційного руху, фактично психологію перманентної громадянської війни, що домінувала у свідомості значної частини населення, у тому числі й серед представників робітничого класу. Досить яскраво тогочасний розкол у суспільстві відображає і термінологія, застосовувана в нелегальній літературі початку ХХ ст., яку видавали різні робітничі організації та страйкові комітети українських губерній імперії. У численних прокламаціях і листівках представників вищих класів підприємців називали не інакше, як «експлуататорами», «кровопивцями», а найчастіше просто «ворогами». Небезпеку втілення в майбутньому таких поглядів у життя відчувало чимало сучасників. Зокрема, на сторінках газети «Русская правда» на початку ХХ ст. було зазначено: «Визвольний потік... погрожує змити усе створене тривалою культурою та прогресом, нагородивши натомість Росію пікантною комбінацією середньовічної нетерпимості та паризької гільйотинки» [28]. Ставлення робітництва не тільки до підприємців, а й загалом до існуючого режиму ставало все більш ворожим. Так, помічник начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському повіті Яковлев повідомляв своєму керівництву в 1886 р., що «робітники Луганського ливарного заводу та молодь, яка мешкає у Луганську, заражені антиурядовим духом і ставляться до урядової влади, не кажучи вже про поліцію, яку вони ані у що не ставлять, вкрай вороже» [25, с. 77]. А в циркулярному листі Департаменту поліції 1893 р. знаходимо таку інформацію: «Прості робітники, інколи навіть не цілковито розвинуті та напівписьменні, настільки встигли перейнятися протиурядовими переконаннями..., що вже мало потребують найближчого керівництва інтелігентних революціонерів і займаються пропагандою цілком самостійно» [25, с. 300].

Подібні настрої серед робітництва обумовили в той час і зростання кількості випадків агресії з їх боку стосовно роботодавців, представників адміністрації підприємств. Так, у 1887 р. натовп робітників майстерень товариства Курсько-Харківсько-Азовської залізниці на станції Харків напав на майстра котельного цеху Гудникова та жорстоко його побив [25, с. 126]. У 1889 р. на станції Лозова Слов'яносербського повіту через невчасну видачу платні відбулися заворушення серед шахтарів. При цьому «робітники почали бити вікна та двері, ... увірвалися до контори, схватили його (управителя шахти О. Францкевича. – *О. Ш.*) та хотіли скинути з балкону» [25, с. 182]. У 1894 р. у залізничних майстернях Олександрівська робітники токарного цеху побили майстра цеху інженера-механіка Ковалю [25, с. 360]. А робітник Рибаків убив управителя Яково-Натальєвських кам'яновугільних копалень у Донецькому басейні гірничого інженера А. А. Амороті [6, с. 6331]. І подібних випадків було десятки.

Зрештою громадянське протистояння на початку ХХ ст. в Україні, як і в цілому в імперії, відбувалося з небаченою до того часу гостротою та жорстокістю. Свідченням останньої стали як численні розстріли царськими військами мирних маніфестантів і страйкарів, так і масові терористичні акти, до яких вдавалися представники різних соціальних верств, – робітники, селяни, студенти, люмпен-пролетарські елементи. Відповідно, якщо в ХІХ ст. кожен акт революційного насилля був своєрідною сенсацією, то, починаючи з жовтня 1905 р., на теренах імперії було вбито та поранено 3 611 чиновників усіх рангів. Крім того, в 1905–1907 рр. бойовики вбили 2 180 цивільних осіб, а 2 530 поранили [3, с. 31].

Терористичні акти відбувалися й в українських губерніях. Причому в їх організації активно брали участь саме представники пролетаріату. Відкрите визнання цього уміщено у праці В. І. Леніна «Партизанська війна» (написаний у вересні 1906 р.). У ній лідер більшовиків зазначав: «Якщо старий російський тероризм був справою інтелігента-змовника; тепер партизанську боротьбу веде, за загальним правилом, робочий бойовик або просто безробітний робітник» [12, с. 6]. Як приклад можна навести той факт, що в 1902 р. робітник-столяр Ф.К.Качура в Харкові здійснив замах на губернатора князя І.М.Оболенського. Але найбільш яскравим прикладом участі робітництва України в терористичній боротьбі початку ХХ ст. слід вважати силові дії, до яких вдалися одеські судноробітники, вирішивши таким чином змусити пароплавні компанії піти їм на поступки. Так, 16 грудня 1906 р. за рішенням страйкому моряків було підірвано судно Російського товариства пароплавства і торгівлі (РТПіТ) «Аю-Даг». 18 грудня 1906 р. дві групи матросів загальною кількістю 12 осіб, які мали «на озброєнні браунінги та снаряди», здійснили напад на два судна РТПіТ, що стояли в одеському порту, намагаючись їх знищити. 3 січня 1907 р. страйкарями був підірваний пароплав тієї ж компанії «Григорій Мерк», який із емігрантами на борту готували відправити в рейс із Одеси до Нью-Йорка. Як згадував очевидець, який перебував у той час на засіданні страйкового комітету, уже «через декілька хвилин (після вибуху. – *О. Ш.*) до нас прибігли моряки й захоплено повідомили, що «Григорій Мерк» підірваний, що страйкарі торжествують, а в гавані – страшена паніка» [16, с. 267].

Крім того, бойова група моряків на чолі з П. Сулимовським влаштувала низку нападів на службовців Руського товариства пароплавства і торгівлі. Так, 15 січня 1907 р. троє судноробітників убили капітана пароплаву «Цесаревич Георгій» М. Сенкевича, а 7 лютого кочегар пароплаву «Моряк» А. І. Яценко застрелив капітана М. Золотарьова. Внаслідок терактів на початку 1907 р. загинули також завідуючий технічною частиною РТПіТ Г. Л. Гречин, агент Руського товариства в Новоросійську П. А. Безрук та головний лікар компанії Попов [26, оп. 18, д. 1057, л. 6]. Проте змін на краще терор не приносив. Навпаки, спричиняв хаос, породжував громадянську ненависть, призводив до зміщення моральних цінностей та моральної деградації. Зокрема, той же В. І. Ленін, який уважав прийнятними різноманітні силові заходи в боротьбі робітників із режимом, у тому числі й «індивідуальні терористичні дії», писав: «Кажуть: партизанська війна наближає свідомий пролетаріат до занепалих пропийак, босяків. – І сам же відповідав. – Це правильно» [12, с. 9]. Втім, незважаючи на все це, терор не зустрічав рішучого осуду українського та російського політикуму. І це стосувалося не тільки деяких радикально налаштованих прибічників соціалістичної теорії в робітничому середовищі. Навіть у колах ліберальної інтелігенції ставлення до терактів часто було не тільки досить лояльне, а й навіть схвальне. Ще в 1902 р. у журналі «Освобождение» було відзначено, що популярність політичних убивств у Російській імперії стала «суспільно-політичним фактором», а саме вбивство перетворювалося на щось буденне, цілком прийнятне для досягнення «високих цілей». Зокрема, лідер кадетів Павло Мілюков писав у своїх спогадах, що радість із приводу вбивства есерами в 1904 р. міністра внутрішніх справ В. К. Плеве «була загальною» [13, с. 157]. У свою чергу дружина генерала Є. Богданович, згадуючи реакцію суспільства на цей теракт, занотувала у своєму щоденнику, що «присяжні повірені Петербурга, після засідання свого в Думі, числом 400 осіб пішли обідати в ресторан..., де було проголошено тост за Сазонова (вбивцю Плеве), який було прийнято з гарячою одностайністю усіма зборами» [1, с. 314]. І хоча ліберали країни і визнавали «моральну протиприродність відчуття радісного задоволення», викликане вбивством міністра, але все ж знаходили цьому пояснення та виправдання в наявності самого факту «протиприродності умов російського життя» [13, с. 157].

Зрештою в той час і влада, і радикальні політичні угруповання опинилися у зачарованому колі насильства, коли силові заходи одних провокували насильство інших, а це, у свою чергу, призводило до ще жорсткішої відповіді. Розірвати ж це коло жодна зі сторін не мала ані сили, ані бажання.

Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що в результаті проведених буржуазних реформ в українських землях Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. формуються певні риси індустріального суспільства, численні зміни відбуваються в багатьох сферах – політичному житті, промисловості, освіті, соціальній структурі населення. Водночас на темп та прояви трансформаційних процесів суттєво впливав той факт, що відбувалися вони в межах старих політичних структур, за існування в імперії поліцейсько-авторитарного режиму, у своєрідній феодалній «оболонці». Відповідно, якщо західні соціуми в результаті модернізації досягали певної рівноваги, більшої або меншої політичної

стабільності, то в Російській імперії невирішені соціальні проблеми, неврегульовані відносини між працею і капіталом у край посилювали соціальну напругу, провокували зростання кількості класових конфліктів. Як наслідок у суспільстві сформувалася своєрідна революційна ментальність, коли свідомість пересічного робітника, селянина або навіть представника інтелігенції вже цілком готова була сприйняти акт революційного насильства як певне благо. Все це свідчило, що в країні назріває нова революція, яка незабаром і відбулася.

Бібліографічні посилання

1. **Богданович А. В.** Три последних самодержца: дневник / А. В. Богданович. – М.: Новости, 1990. – 608 с.
2. Буревестник. – Париж. – 1908. – № 10–11. – Март-апрель.
3. **Гейфман А.** Революционный террор в России, 1894 – 1917 / А. Гейфман; пер. с англ. Е. Дорман. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.
4. **Голицын А. Д.** Воспоминания / сост. А. К. Голицына. – М.: Рус. путь, 2008. – 608 с.
5. Екатеринославщина в революции 1905–1907 гг. Документы и материалы / отв. ред. А. Я. Пашенко. – Д.: Промінь, 1975. – 372 с.
6. Горнозаводское дело. – 1912. – № 47–48.
7. **Епанчин Н. А.** На службе трех императоров. Воспоминания / Н. А. Епанчин. – М.: Наше наследие, 1996. – 576 с.
8. **Зайончковский П. А.** Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П. А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.
9. Історія робітничого класу Української РСР : у 2 т. / редкол. : Ф. Є. Лось (відп. ред.). – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 1. – 567 с.
10. **Кони А. Ф.** Граф Дмитрий Алексеевич Милютин / А. Ф. Кони // Собр. соч.: в 8 т. – М., 1968. – Т. 5. – С. 217–237.
11. **Каппелер Андреас.** Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер; пер. з нім. – Л.: Вид-во Укр. Католического університету, 2005. – 360 с.
12. **Ленин В. И.** Партизанская война / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – М., 1972. – Т. 14. – С. 1–11.
13. **Милюков П. Н.** Воспоминания / П. Н. Милюков. – М.: Политиздат, 1991. – 528 с.
14. **Миронов Б. Н.** Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с.; Т. 2. – 566 с.
15. Моряк. – Вена. – 1912.
16. **Новомирский Д. И.** Анархическое движение в Одессе // Очерки истории анархического движения в России: сб. статей; под ред. Ал. Борового. – М., 1926. – С. 246–278.
17. Одесский листок. – Одесса. – 1906.
18. Особый журнал Совета министров 7 и 8 июня 1906 года // Родина. – 1989. – № 12. – С. 72.
19. **Пажитнов К. А.** Некоторые итоги и перспективы в области рабочего вопроса в России / К. А. Пажитнов. – СПб.: Тип. тов-ва «Обществ. польза», 1910. – 97 с.
20. **Пайпс Р.** Русская революция: пер. с англ. / Р. Пайпс. – М.: РОССПЕН, 1994. – Ч. 1. – 398 с.
21. **Палеолог М.** Царская Россия накануне революции: пер. с фр. / М. Палеолог. – М.: Политиздат, 1991. – 494 с.
22. **Победоносцев К. П.** Великая ложь нашего времени / К. П. Победоносцев // Родина. – 1993. – № 4. – С. 66–71.
23. Рабочее движение в России в XIX веке: сб. док. и материалов / под ред. А. М. Панкратовой. – М.: Госполитиздат, 1952. – Т. III. – Ч. 2. – 744 с.
24. **Реєнт О. П.** Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.
25. Робітничий рух на Україні. 1885–1894 рр.: зб. док. і матеріалів / упоряд. В. С. Шандра та ін. – К.: Наук. думка, 1990. – 440 с.
26. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге. – Ф. 95. – Далее: РГИА.
27. РГИА. – Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1901 г. – 16 с.

28. Русская правда. – Екатеринослав. – 1911. – 4 янв.
29. **Скальковский К.Н.** Наши государственные и общественные деятели К. Н. Скальковский. – СПб. : Тип. А. Суворина, 1890. – 586 с.
30. **Турченко Ф. Г.** Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) : іст. нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.
31. **Шевченко В. М.** Реформи 1860–1890-х рр. у Російській імперії: сучасне трактування // Укр. іст. журн. – 2013. – № 5. – С. 117–123.
32. **Frisen Leonard G.** Rural revolutions in Southern Ukraine : peasants, nobles, and colonists, 1774–1905 / Leonard G. Frisen. – Cambridge, Massachusetts: Ukrainian Research Institute Harvard University, 2008. – 325 s.

Надійшла до редколегії 01.11.2014

УДК 94(477.63):351.745«18»

Д. В. Коротенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ПИТАННЯ ФІНАНСОВОГО УТРИМАННЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ В 70-х рр. XIX ст.

Висвітлено коло проблем, що потребували посиленого фінансування виконавчої поліції на Катеринославщині в пореформений період. Зазначено основні способи подолання кризи у фінансовому секторі. Досліджено рівень та джерела тогочасного фінансування поліції регіону.

Ключові слова: виконавча поліція, фінансування, соцькі, десяцькі, фабрично-заводська поліція, повітова поліція, міська поліція, Катеринославщина.

Освещен круг основных проблем, которые требовали усиленного финансирования исполнительной полиции на Екатеринославщине в пореформенный период. Отмечены основные способы преодоления кризиса в финансовом секторе. Исследован уровень и источники финансирования полиции региона.

Ключевые слова: исполнительная полиция, финансирование, сотские, десятские, фабрично-заводская полиция, уездная полиция, городская полиция, Екатеринославщина.

Буржуазні реформи 60-70-х рр. XIX ст. у Російській імперії суттєво вплинули на громадське життя українських губерній. Зокрема, і на діяльність державної влади на місцях. Це пов'язано з функціонуванням репресивного апарату, особливо виконавчої поліції. У даному аспекті досить актуальним є питання матеріального забезпечення Катеринославської поліції в пореформу добу.